

Egy elfelejtett nagyszótár magyarságképe

Kövér Lajos
Szegedi Tudományegyetem

Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière a 17. és a 18. század egyik legtermékenyebb történésze és kompilátora volt, jóllehet neve mára kissé méltatlanul feledésbe merült. Mozgalmas életéről röviden érdemes annyit írunk, hogy 1662-ben (mások szerint 1684-ben, megint mások szerint 1689-ben) született Dieppe-ben. Tisztos nemesi családból származott. Szülei mindent megtettek fiúk taníttatása érdekében. Tanulmányait Párizsban nagybátyja, Richard Simon¹ irányítása alatt fejezte be. Ezután, az ő tanácsait követve, történelemmel és földrajzzal kezdett foglalkozni. 1709-ben francia titkárnak nevezték ki a mecklenburgi herceg udvarába. Itt kiérdekelte a herceg kegyeit, aki segítette a középkori földrajzzal kapcsolatban végzett kutatásaiban. Mecklenburgot csak mecénása, a herceg halála után hagyta el, s Hollandiába utazott azzal a szándékkal, hogy ott kinyomtattassa munkáit. Van Duren könyvkiadó ajánlata arra készítette, hogy Hágában telepedjen le, ahol a diplomáciai testületek tagjaival való kapcsolatai révén egyéb előnyökhöz is jutott.

E testületek ajánlásainak köszönheti többek között hangzatos címeit, titulusait, úgymint „a pármai herceg tanácsosa”, „Szicília kettős királyságának titkára”, „a spanyol király első geográfusa”. Udvariassága és könnyed szellemessége révén hamarosan szívesen látott vendége a felsőbb köröknek is, olyannyira, hogy a Hágán átutazó előkelőségek igyekeztek időt szakítani arra, hogy meglátogassák a neves írástudót. La Martinière 1200 tallér járadékot kapott a Szicíliai Kettős Királyság urától, ám költekező életmódja miatt állandó anyagi gondokkal küszködött. Így továbbra is ki volt szolgáltatva a könyvkiadókknak, akik rapszodikusan és elég rosszul fizettek. Hágában halt meg 1746. június 19-én (mások szerint 1749-ben halt meg).

Már életében szélsőséges vélemények kerengtek róla. Egyesek dicshimnuszokat zengtek tudásáról, tehetségéről, jelleméről, mások kisstilű szélhámosnak, megint mások gondolatszegény, de szorgos másolónak, vagy épp szemfényvesztően szürke kompilátornak nevezték.

Kortársaihoz képest is sokat író, termékeny szerző volt, ennek bizonyítására álljon itt fő műveinek jegyzéke:

1. *Essai sur l'origine et les progrès de la géographie, avec des remarques sur les principaux géographes grecs et latins* (Értekezés a földrajz eredetéről és fejlődéséről, a jelentősebb görög és latin geográfusokról szóló kommentárokkal). Amszterdam, 1722.
2. *Dictionnaire géographique, historique et critique* (Geográfiai, történeti és kritikai szótár). 9 könyv 11 kötetben, Hága, 1726–1739.; Dijon, 6 kötet, 1739.; 6 kötet, Párizs, 1768. Christian Wolff német fordítása (13 kötet, Lipcse, 1744–1750). Ez az általunk magyar

¹ Richard Simon (1638–1712) a francia bibliakritika egyik legjelentősebb alakja.

vonatkozásban feldolgozandó szótár több ezer szócikket tartalmaz. Ez La Martinière főműve, tulajdonképpen hírnevét is teljes egészében ennek a munkának köszönheti. Bellanger abbé (Van der Meulen álnéven) már 1740-ben jelezte egyes hibáit. (*Essais de critique sur les écrits de M. Rollin, sur les traductions d'Hérodote et sur le Dictionnaire géographique*. Amszterdam, 1740.) „Ma már igen kevésre tartják, ám még mindig nem jelent meg jobb” – írja a Michaud-féle biográfia.² Az 1768-as párizsi kiadást már gondosan átnézték és kijavították, ám még így is sok kívánnivalót hagy maga után. 1759-ben megjelent a szótár zsebkönyv alakban is (*Abrégé portatif...*, 2 kötetben).

3. *Entretiens des Ombres aux Champs-Élysées sur divers sujets d'histoire, de politique et de littérature* (Árnyak beszélgetései az elíziumi mezőkön különféle történelmi, politikai és irodalmi témákról). 2 kötet, Amszterdam, 1723. A szerző e művét Valent Jungermann álnéven adta ki. Sokak szerint ez több német szerzőtől lopott, ügyesen finomított anyag egyvelege.

4. *Essai d'une nouvelle traduction d'Horace en vers français* (Kísérlet Horatius újrafordítására francia nyelven, verses formában). Amszterdam, 1727. Több szerző által készített fordításokat tartalmaz, a kortársak szerint La Martinière leggyengébb próbálkozása, ami az irodalmárok szerint ékes bizonyítéka annak, hogy a szerzőnek vajmi kevés érzéke volt az irodalomhoz.

5. *Introduction générale à l'étude des sciences et des belles-lettres, en faveur des personnes qui ne savent que le français* (Bevezetés a természettudományok és a filológia tanulmányozásába csak franciául tudók számára). Hága, 1731. Formey *Conseils pour former une bibliothèque* c. műve nyomán újryomták Párizsban, 1756-ban, in-12 formátumban. Eredetileg tervezett ehhez egy második kötetet is, amely a történelem tanulmányozásához nyújtott volna módszertani bevezetést, ám valószínű, Lenglet Dufresnoy *Méthode*-jének sikere arra készítette, hogy lemondjon e mű megírásának tervéről.

6. *Histoire de Pologne sous le règne d'Auguste II* (Lengyelország története II. Ágost uralkodása idején). Amszterdam, 1733. 4 kötet, Hága, 1734. Ennek a munkának nemigen volt jelentős visszhangja.

7. *Histoire de la vie et du règne de Frédéric-Guillaume, roi de Prusse* (Frigyes Vilmos porosz király életének és uralkodásának története). 2 kötet, Hága, 1741.

8. *État politique de l'Europe* (Európa politikai helyzete). 13 kötet, Hága, 1742–1749. Ez azért érdekes, mert korabeli sajtóválogatás, igaz helyenként kivonatolva.

9. *Art de conserver la santé, composé par l'école de Salerne, avec la traduction en vers français* (A jó egészség megtartásának módjáról, a salernói iskola összeállításában, francia verses fordításban). Hága, 1743. Párizs, 1749. A fordítást általában La Martinière-nek tulajdonítják.

Neki köszönhetjük továbbá Samuel von Pufendorf³ *Bevezetés Európa történetébe* c. munkájának folytatását. (*Continuation de l'Introduction à l'histoire de l'Europe par Pufendorf*. 9 kötet, Amszterdam, 1722.) A Pufendorf-folytatás ékes bizonyítéka annak, hogy Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière – a már több helyütt említett Lenglet

² L. G. Michaud: *Biographie Universelle, Ancienne et Moderne, t. 1-52*. Paris, 1811-1828. t. 27. 1820. 330.

³ Samuel von Pufendorf báró (1632–1694) német jogtudós történész, politikai filozófus, közigazdász, államférfi.

Dufresnoy⁴ besorolása szerint – ugyanúgy az adatközlés híve, mint Pufendorf. La Martinière „sajtó alá rendezésében” jelentek meg az alábbi művek.

– *Nouveau recueil des épigrammatistes français, anciens et modernes* (Régi és mai francia epigrammák újabb gyűjteménye). 2 kötet, Amszterdam, 1720. Ezt a válogatást elég jónak, értékesnek tartják.

– *Fables héroïques par Audin* (Audin: Hősi mesék). Amszterdam, 1720.

– Cluvier: *Introductio in geographiam*. Amszterdam, 1729.

– *Traitées géographiques et historiques pour faciliter l'intelligence de l'Écriture-Sainte* (Földrajzi és történeti értekezések a Szentírás értelmezésének megkönnyítéséhez). 2. kötet, Hága, 1730.

– *Lettres choisies de Richard Simon, précédées d'une Vie de l'auteur* (Válogatás Richard Simon levelezéséből, a szerző életével). 4 kötet, Amszterdam, 1730.

– Scarron: *Oeuvres* (Scarron összes művei). 10 kötet, Amszterdam, 1737.

– *Pensées d'Oxenstiern, petit-neveu du chancelier de Suède* (Oxenstiern, vagy magyarul „ismertebb” nevén Oxisterna svéd kancellár másod unokaöccsének gondolatai).

– *Recueil de divers traités sur l'éloquence et la poésie* (Az ékesszólásról és a költészetéről szóló különféle értekezések gyűjteménye). 2 kötet, Amszterdam, 1731. (Fénelon, Sillary, Lamy atya, Antoine Arnauld, Ducerceau atya, Genet abbé és Voltaire művei.)

– La Hode: *Vie de Louis XIV* (XIV. Lajos élete). Hága. 1740.

Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière emellett kötet szerkesztőként is tevékenykedett, többek között ő adta ki Larrey: *Histoire du règne [de Louis XIV]* (XIV. Lajos uralkodásának története) c. művének utolsó két kötetét is.

Újságalapítással is kísérletezett *Nouvelles politiques et littéraires* (Politikai és irodalmi hírek) címmel, sőt egyesek neki tulajdonítják az első Molière-életrajzok egyikét is. Lefort de la Morinière összegyűjtötte Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière néhány verses és prózai írását, amely válogatás 1757-ben látott napvilágot Párizsban. *Portefeuille de La Martinière* (La Martinière meg nem jelent munkái) címmel.

Amint azt fentebb írtuk, Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière korának ismert és ellentmondásos személyisége volt, ezért joggal feltehető tehát a kérdés: miért épp az ő történeti szótárát választjuk elemzésünk tárgyául? Egyrészt azért, mert magyarországi viszonylatban szinte ismeretlen a munkássága, másrészt pedig a kortársai - hibáival együtt is - a 18. század egyik legjobb szótárának tartották, mint ahogy a Michaud-féle biográfia Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière-szócikke is kiemeli ezt.⁵ Ne feledjük továbbá azt sem, hogy e munka korának egyik reprezentatív, sokat olvasott kiadványa. Mindezt kiegészíthetjük azzal a megállapítással, amely szerint a Pierre Larousse-féle *Grand Dictionnaire* is a 18. század egyik legjobb és legmodernebb, korának új tudományos eredményeire is

⁴ Nicolas Lenglet du Fresnoy (1674–1755) korának egyik legnagyobb tekintélyű történésze, geográfusa és filozófusa, az alkímia történetének egyik első kutatója.

⁵ Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière életútjára és méltatására vonatkozóan lásd: L. G. Michaud: *Biographie Universelle...* i. m. 1820. t. 27. 329-331.; Vö. *Nouvelle Biographie Générale sous la dir de M. Le Hoefer*, t. 1-46. Frimin Didot, Paris, 1852-1866. t. 23. 1860. 253-255.; *Dictionnaire de biographie française*. t. 1-18. Libraire Letouzey et Ané, Paris, 1933-1989. t. 7. 1956. 586.

támaszkodó szótáraként tartja számon Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière *Le grand dictionnaire géographique, historique et critique* című művét.⁶

Mielőtt rátérnénk Bruzen Magyarország-címszavának áttekintésére, érdemes néhány gondolat erejéig felidézni munkája előszavát, hiszen a szerző itt konkretizálja célkitűzéseit, megadja feldolgozásának szempontjait, így betekintést nyújt a 18. századi geográfiai szótárírás módszertanába is!

Bruzen de la Martinière a *Le grand dictionnaire géographique et critique* (1-9. kötet, P. Gosse, La Haye, 1726–1739) című művét V. Fülöp spanyol királynak ajánlja, végtére ő „a spanyol uralkodó udvari geográfusa” megtisztelő cím birtokosa is.⁷

Bevezetőjében a mű keletkezési körülményei kapcsán a következő motivációkat említi meg. Egyrészt szabadidejében már eddig is sokat tanulmányozta az egyes népek történetét. Másrészt arra a megállapításra jutott, hogy az eddigi szótárak (Baudrand, Cellarius, Ortelius)⁸ nem nyújtanak korszerű, naprakész, alapos információt a világ jelen állapotáról, így értelemszerűen fő célja a korábbi szótárak ismeretanyagának kiegészítése, bővítése, modernizálása.⁹

Ezután áttekinti az elődök munkáit. Így Filippo Ferrari 17. század elején élt szerzetes több kiadást megért művéről megjegyzi, hogy jó a modern geográfia szemszögéből nézvést, ám meglepően gyenge az antik vonatkozású rész, ami a klasszicizáló 18. század részéről igen súlyos kifogásként minősítendő.¹⁰ Jóllehet Baudrand¹¹ az 1670-es évekre átdolgozta Ferrari művét, modernizálta azt, ám változatlanul gyenge az antikvitásról szóló rész. Bruzen de la Martinière szerint a legfőbb hibája az, hogy a címszavaknál csak a latin nevet használja; nem vesz tudomást a „vulgáris”-ról, azaz a nem latin nyelvű névváltozatok-

⁶ Pierre Larousse: *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*, Nîmes, 1876-1886. [Reprint 1990-1991] 576.

⁷ Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière: *Le Grand Dictionnaire géographique et critique, par M. Bruzen La Martinière...* 9 tomes en 10 vol. P. Gosse, R.-C. Alberts, P. de Hondt, La Haye, 1726–1739. a továbbiakban BRUZEN

⁸ Michel-Antoine Baudrand – Filippo Ferrari: *Lexicon geographicum... Illud primum in lucem edidit Philippus Ferrarius, nunc Michael Antonius Baudrand, hanc editionem... dimidia parte auctiorem*, F. Muguet, Parisiis, 1670.; Christoph Cellarius (Christophori Cellarii): *Historia nova, hoc est XVI et XVII saeculorum, qua ejusdem auctoris historiae, antiqua et medii aevi, ad nostra tempora continenti ordine proferuntur...* sumtu L. Bielkii, Halae Magdeburgicae, 1684., illetve Uő.: *Historia medii aevi, a temporibus Constantini Magni ad Constantinopolim a Turcis captam...* sumtu J. Bielkii, Ienae, 1685.; Abraham Ortelius: *Ortelii Abrahami Ortelii cosmographi et geographi regii deorum dearumque capita ex antiquis numismatibus collecta historica narratione illustrata a Francisco Swertio Antverpiensi*. Apud Franciscum Foppens, Extant Bruxellis, 1683.

⁹ Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière: *Le Grand Dictionnaire géographique et critique...* i. m. t. I. VII-IX. 1726.

¹⁰ Filippo Ferrari: *Lexicon geographicum, auctore Fr. Philippo Ferrario, Editio nova [edente G. Dillingham]. Adnectitur tabula longitudinis ac latitudinis urbium... per totum terrarum orbem, ex ejusdem Philippi Ferrarii Epitome geographica desumpta*. Apud F. Leonard, Londini et veneunt Parisiis, 1657.

¹¹ Filippo Ferrari - Michel Antoine Baudrand: *Novum lexicon geographicum... Illud primum in lucem edidit Philippus Ferrarius, nunc vero Michael Antonius Baudrand, dimidia... parte auctiorem fecit, ut Novum lexicon jure optimo dicatur. Accesserunt sub finem Dominici Magri, appendices et correctiones, atque in has M. A. Baudrand notae Isenaci*. Sumptibus J. P. Schmidt. 1677.

kal nem számol!¹² E kifogás arra példa, hogy Bruzen de la Martinière egy adott név, helységnev stb. kapcsán milyen fontosnak tartja immár az adott ország lakói által használatos elnevezések feltüntetését. Ennek érzékeltetésére íme egy példa a Savaria–Szombathely-címszó kapcsán. Ez La Martinière-nél két címszó. Savaria az antik kor, a római történelem része, Claudius császár alapította a települést, az Ovidius-legenda¹³ színtereként is bekerül a szótárába és a Savaria-címszó alá utaltatik a Szent Márton-történet is.¹⁴ Ugyanakkor – a kereszthivatkozás révén – a szótárnak van egy önálló Szombathely alakváltozatú címszava is, ami azt mutatja, hogy ha módjában áll, képes rá, és ha szükségesnek érzi, akkor a szerző bizony már különválasztja a latin és az anyanyelv, jelen esetben a magyar nyelv, tehát a nemzeti nyelv kínálta címszót. Ebben a logikában a Szombathely-címszó annak érzékeltetésére hivatott, hogy e helység jelen pillanatban a királyi Magyarországon található, az ott beszélt élő nyelv ezt a helységet Szombathelyként tartja számon, Alsó-Magyarországon, nem messze Soprontól található, a németes neve is ismert és használatos (Stain am Anger), továbbá nem keverendő össze Sárvárral (Sarwar).¹⁵

Thomas Corneille szótárának¹⁶ módszerét, amely az antik és a modern földrajz bemutatása mellett az eszmék, a kereskedelem és az egyedi jellegzetességek fontosságát hangsúlyozza egy-egy címszó kapcsán, követendőnek tartja, ám Corneille szemére veti, hogy nem tünteti fel fő forrásait. Ezzel Bruzen de la Martinière elárulja, hogy melyek az általa Corneille nyomdokain fontosnak tartott szempontok egy szótárjellegű feldolgozásnál.¹⁷

Juigné, Moreri, Lloyd, Trevoux, Bayle, Dom Calmet stb. szótárait „kisebb” vállalkozásoknak tekinti; elég lelkisínylően ír ezekről a munkákról és arra a végkövetkeztetésre jut, hogy ezek a munkák hibásak, kevés bennük a referencia, ezért indokolt egy új, korszerű történeti és geográfiai szótár elkészítése. Tulajdonképpen ezért kell egy új szótárat alkotni, amely megjelenése azért késlekedett eddig, mert a könyvkiadók szeretik előre biztosítani a kiadás költségeinek finanszírozását. Ez csak a megrendelések előzetes feltérképezése révén lehetséges, ám ez hosszú időbe telik.¹⁸

Ezt követően rátérnénk Bruzen de la Martinière munkájának részletesebb bemutatására. Elképzelése szerint a földrajz négy részből áll, úgymint

1. szakrális
2. egyházi
3. polgári, avagy politikai (ennek létezik ókori, középkori és modern változata)
4. költői, avagy mesés geográfiai.¹⁹

Ezen négyes felosztás előrebocsátása mellett a mű belső logikai felépítése a következőképpen néz ki:

¹² Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière: *Le Grand Dictionnaire géographique et critique...* i. m. t. I. X–XI. 1726.

¹³ A korban úgy tartották, hogy Ovidius a mai Szombathelyen halt meg.

¹⁴ Uo. t.VII. 1738. 5.

¹⁵ A Szombathely-címszót lásd: Uo. t. VIII. 1738. 245-246.

¹⁶ Thomas Corneille: *Dictionnaire universel géographique et historique... par M. Corneille, de l'Académie française...* J.-B. Coignard, Paris, 1708.

¹⁷ Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière: *Le Grand Dictionnaire géographique et critique...* i. m. t. I. 1726. IX–XI.

¹⁸ Uo. XII–XV.

¹⁹ Uo. XV–XX.

- I. Geográfiai terminusok.
 - II. Mértékegységek – sok az eltérés az egyes népek között, ezért önálló részt alkot.
 - III. Az egyes országok felosztása – a korábbi munkákra támaszkodik.
 - IV. Az egyes országok (pl. Franciaország) belső felosztásának kialakulása.
 - V. Az egyes népek, illetve országok történetét végigköveti, s ezért több szócikk is lehetséges. (Pl. Franciaország: Gallia-, illetve Franciaország-címszó alatt, vagy Magyarország: Hongrie-, Pannónia-, Huns-címszavak.)
 - VI. A már letűnt népekkel foglalkozó szócikkek.
 - VII. A helyükön álló és a maiakkal nem teljes mértékben egyező ókori városokkal foglalkozó szócikkek.
 - VIII. Az azonos nevű városok közötti különbségtétel fontossága (például Eger, Agria a kereszténység védbástyája 1552-ben, illetve Eger, ahol Wallenstein megölettetett a harmincéves háborúban).
 - IX. A szócikk címe mindig tartalmazza a latin elnevezést. Ez azért szükséges, mert jó néhány európai település a latin alak segítségével válik igazán konkretizálhatóvá.
 - X. A ma használatos nevek esetében igyekszik megőrizni az igazi nevet; nem akarja azt franciásítani.
 - XI. Helyenként átveszi a korábbi szerzők szócikkeit, ám azokat kiegészíti a saját megjegyzéseivel.
 - XII. Jelentős szerepet kapnak a leíró jellegű részek.
 - XIII. A korábbi szerzők által készített leírásokat csak kivonatos formában közli.
 - XIV. A kereskedő-, illetve kikötővárosok esetében röviden felsorolja gazdasági és éghajlati jellemzőiket.
 - XV. A háborúkban fontos szerepet játszó városokról hosszú leírásokat találunk; ám nem tartja feladatának a bennük lakó híres személyek életének részletes bemutatását.
 - XVI. Amennyiben ez lehetséges, meghatározza az egyes városok földrajzi pozícióját.
 - XVII. „Ásványi források” és a bennük lévő ásványok leírása.
 - XIX. Legendákban szereplő helyek.
 - XX. A heraldikai részletek is szerette volna közölni, ám ez felesleges lett volna.
 - XXI. Az ábécésorrendet követi, a hivatkozások tulajdonnevekre vonatkoznak.
 - XXII. A mű használatának megkönnyítése végett tartozik hozzá egy névmutató is.
 - XXIII. Közli az idézett szerzők nevének listáját, valamint a kiegészítéseket és a kiigazításokat is.
 - XXIV. A pontos idézetek kedvéért ezek a lap szélére kerülnek.
 - XXV. A városok és egyházmegyék felsorolása a megfelelő szócikkben található.
 - XXVI. Minden esetben jelzi, melyik az adott ország legjelentősebb vallása, nyelve, és melyek a legfontosabb szokásai.
 - XXVII. A hibajegyzéket (*Errata*) az utolsó kötet tartalmazza.
 - XXVIII. Végül Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière jelzi: minden jó szándéka, igyekezete ellenére tisztában van azzal, hogy műve ugyan teljességre törekszik, valójában ez inkább csak törekvés maradhat.²⁰
- E hosszú bevezetés kivonatolását főleg azért tartjuk helyénvalónak, mert végeredményben itt - túl a történeti és geográfiai szótárműfaj általános ismérvein - konkrét példán

²⁰ Uo. XXI-XXVIII.

keresztül látható, hogy Bruzen de la Martinière *Le grand dictionnaire géographique et critique* című munkája szerint miben állnak egy modern geográfiai szótár ismérvei.

Bruzen Hongrie-címszavának már az első mondata sokatmondó, hiszen jelzi: ez a címszó önmagában véve azért nehéz, mert nem lehet rögtön földrajzi szélességi és hosszúsági koordináták együttesében leírni, mivel ez az elnevezés igencsak eltérő nagyságú és helyzetű országokat jelölhet, „attól függően, hogy a különféle korok történészei milyen értelemben használták”.²¹ Látható tehát, hogy a szótáríró tér- és idősíkjá történeti látásmóddal ötvöztet fog hozzá a magyar história áttekintéséhez. Ebből a kiindulási pontból adódóan tehát először is azt kell tisztázni a szótár írójának, hogy egyáltalán mi értendő Hongrie (Magyarország) alatt, mi az, amit ezen címszó alatt feltétlenül számba kell venni. Az első megközelítésében tudniillik két Magyarország létezik, hiszen szokás egy ázsiai és egy európai Magyarországról írni La Martinière szerint.

„Az európai Magyarországnak voltak önálló királyai, akik a hódítások, az öröklés, a szövetség vagy más eszközök révén hatalmas tartományokat csatoltak Magyarországhoz, s rendkívül nagykiterjedésű monarchiát hoztak létre. Ezt nevezem én Nagy Magyar Királyságnak (*C'est que j'appelle le Grande Royaume de Hongrie*).”²² Itt tehát a Magna Hungaria leírásának, illetve a hun-magyar rokonság jegyében fogant magyar történelem Pannóniabeli történéseinek adaptációját látjuk viszont.

Ez a korona időnként elvesztette egyik vagy másik csatolt részét, mígnem a szorosabb értelemben vett Magyarországra redukálódott. Ez a szorosabb értelemben vett Magyarország két módon osztható fel: 1. a földfelszín és a Duna folyása szerint Magyarországra; 2. a területét birtokló uralkodók szerint keresztény és török Magyarországra. Ezt a királyságot vármegyékre is szokták osztani. (La Martinière erre majd visszatér és leírja a vármegyrendszeren nyugvó magyar közigazgatást, mintegy az Hongrie-címszó sajátos függeléke gyanánt!)

E témafelvezetést követően tér rá a szerző először az ázsiai, majd pedig az európai magyar történelem taglalására.

Az ázsiai Magyarország vagy Nagy-Magyarország az az ázsiai ország, ahol a régi hunok vagy magyarok hazája volt, akik aztán átjöttek Európába a Római Birodalom hanyatlása idején. („*La Hongrie en Asie, ou la grande Hongrie; Pas Asie où étoit l'ancienne parti de Huns ou Hongrois qui passent en Europe vers la decadence de l'Empire.*”)²³

A hunokról ugyan külön értekezik La Martinière, mégis a Huns (Hunok)-címszó kereszthivatkozását ehelyütt érdemes idézni, hisz a hun-magyar rokonság kapcsán a következőket tudhatja meg az olvasó La Martinière szótárából.²⁴ A hunok és a magyarok rokonok, legalábbis Bonfini Pannóniabeli történeteinek ismerete és az általa vázolt mitológia ezt bizonyítja. Más vélemények szerint, amint azt a vatikáni szolgálatban álló svéd tudós, Jean (Johannes) Magnus (1488-1544) írja a gótok történetében (*Historia Gothorum Suevorumque*, Rome, 1554), a hunok a gótok egyik ágának tekintendők, sőt Pannónia mai lakói, a magyarok is a gótok leszármazottai.²⁵ A 18. század első harmadában viszont egyre

²¹ Hongrie-címszó, lásd: Uo. t. IV. 1732. 180.

²² Uo.

²³ Uo.

²⁴ A Huns-címszót lásd: Uo. 202-203.

²⁵ Jean Magnusról lásd: L. G. Michaud: *Biographie Universelle...* i. m. t. 26. 1820. 148.; *Nouvelle Biographie Générale sous la dir de M. Le Hoefer*. i. m. t. 32. 1860. 732-733.

inkább terjed az a nézet, amelynek markáns képviselője a korának egyik legnagyobb szakmai tekintélyeként számon tartott Konrad Samuel Schurtzfleisch (1641–1708) német történész, polihisztor és tudós könyvtáros. Történelmi érvekkel alátámasztott állítása szerint a hunoknak és a magyaroknak semmi közük egymáshoz, illetve annyi igen, hogy mindkét nép keletről érkezett. Schurtzfleisch tehát éles különbséget tesz hunok és magyarok között azt állítván, hogy ezek igencsak eltérő népek.²⁶ Íme Bruzen de la Martinière a kompilátor, aki nem foglal állást a kérdésben, hozza a régi és az új „szakirodalom” állításait, közölve egy-egy adott problémakör kapcsán a különféle vélekedéseket!

Egy biztos, a magyar keleti nép, és itt Petis de la Croix kutatásaira hagyatkozik. François Petis de la Croix (1653–1713), a francia orientalisztika megalapítója és egyik legjelentősebb figurája még Colbert megbízásából beutazta Kis-Ázsiát, természetesen többször járt Konstantinápolyban, 1674-ben eljutott Bagdadba, megtanult perzsául. Tudományos utazóként járt Algériában és Marokkóban szintén az arab kultúra tanulmányozása végett. 1692-től haláláig a Collège Royal arab kutatásokban megkerülhetetlen, nagyhatalmú professzora. Jóllehet foglalkozott egyiptológiával és az első örmény-latin szótárat is ő állította össze, kedvencei élete végéig a perzsa történetírók maradtak.²⁷ Így lefordítja és 1707-ben megjelenteti Zadeh sejk perzsa történetíró számos forrásanyagot is tartalmazó munkáját, *A perzsa szultánok és vezérek történetét (Histoire de la sultan de Perse et des vizirs*. Paris, 1707).²⁸ Kiadja továbbá francia nyelven a 15. század második felében élt Saríf Eddín Ali Jezdinek a mogul birodalom történetéről szóló munkáját (*Histoire de Timur Bec*. Paris, 1722).²⁹

A mogul birodalom történetének visszatekintésében a La Croix-féle Dzsingisz kánportré kapcsán megrajzolt nomád közeg leírása alapján rekonstruálja La Martinière a magyar őstörténet mindennapjainak néhány mozzanatát. Bruzen de la Martinière tehát a Petis de la Croix által leírt nomádképet modellként fogja fel – megrajzolva a steppei kultúra néhány jellegzetes vonását. Leírja, hogy ezen itt élő törzsek mindegyikének volt fejedelme, ezek viszont egy nagykánnak vagy nagytörzsfőnek, vagy ha tetszik, afféle királynak voltak alávetve. Ez a terület (értsd Tatár föld) az elmúlt évszázadokban mindig bővelkedett embegekben, hiszen innen indultak ki annak idején a hunok, a gótok, a gepidák, a vandálok, az alánok stb. Ezután Dzsingisz kán történetét mesélve leírja, hogy ezek a népek szövetségre léptek ellene (mármint Dzsingisz kán ellen), ám ő több ütközetben megverte őket, elsősorban a kunokat, a régi bolgárokat, az oláhokat és a magyarokat, akik régebben a hunok, a

²⁶ Conrad Samuel Schurtzfleischről lásd: L. G. Michaud: *Biographie Universelle...* i. m. t. 41. 1825. 264-267.

²⁷ *Nouvelle Biographie Générale sous la dir de M. Le Hoefer*. i. m. t. 39. 1862. 704-705.

²⁸ Ennek tudománytörténeti jelentőségét mutatja a 2006-os kritikai kiadása is. François Péris de la Croix: *Histoire de la sultane de Perse et des vizirs*, Éd. critique par Raymonde Robert Champion. Bibliothèque des Génies et des Fées, vol. 8, Sources classiques n° 54, Paris, 2006.

²⁹ *Histoire de Timur-Bec connu sous le nom du Grand Tamerlan, Empereur des Mogols & Tartares; en forme de journal historique de ses victoires & conquêtes dans l'Asie & dans l'Europe; écrite en persan par Cherefeddin Ali, natif d'Yezd ... traduite en françois par feu Monsieur Petis de la Croix ... Avec des notes historiques, & cartes géographiques*. D. Hortemels, Paris, 1722.; Vö.: *Nouvelle Biographie Générale sous la dir de M. Le Hoefer*. i. m. t. 10. 1854. 239.

vándalok és más, régóta csak tatárok néven ismert nemzetek földjét lakták.³⁰ Íme, Julianus barát Magna Hungariabeli magyarjai a perzsa forrás francia olvasatában visszaköszönnek egy 18. századi szótár lapjain is!

De l'Isle, aki Dzsingisz kán történetéhez készített egy Ázsia-térképet, nem hagyta le a térképről az ázsiai Magyarországot.³¹ Scythia pontosabban körülírt őshazáját ő Nagy-Magyarországnak hívja. Ez az ázsiai Bulgáriától keletre van. Mivel Bulgária a Volga és a Cas-hegység között van (mely az ókori Imaus egyik vonulata), Nagy-Magyarország eme hegység és az Istioch között terül el, a 85. és a 100. szélességi fok között.³² Oláhföld Magyarországtól délkeletre volt. „Így ez a három nemzet, a bolgárok, a magyarok és az oláhok Ázsiában éppúgy szomszédjai voltak egymásnak, mint most Európában.”³³

Az európai Magyarország valójában egy nagy európai ország, a Duna mentén terül el, akár úgy, hogy a magyarok a hunok leszármazottai, akár úgy, hogy semmi közülük hozzájuk azonkívül, hogy utolsónak érkeztek Pannóniába. Mivel a magyar törzsek nem elégedtek meg a Dunától keletre birtokolt földekkel, átkeltek a folyón, és letelepedtek mindkét Pannóniában.

Már a 3. században is hirdették itt az evangéliumot, ám a hit lángját először az arianizmus homályosította el, majd a Duna túlsópartjáról átjövő barbárok csaknem teljesen ki is oltották e térségből a kereszténység minden válfaját. Geysa (Géza), a magyarok hercege, e nemzet negyedik fejedelme azóta, hogy bejöttek Pannóniába, áttért az igaz hitre feleségével Sarloth-tal (Saroltával) együtt. Géza fejedelem 997-ben meghalt, így nem tudta bevégezni alattvalói keresztény hitre történő áttérítését. Ez a nagy mű fiára és utódjára, Istvánra várt. Ez a fejedelem oly nagy buzgalommal és sikerrel ügyködött, hogy végül királyságát a keresztység alá vitte, és ezzel kiérdemelte a Magyarország apostola dicső címet.

Még csak herceg volt, amikor felosztotta Magyarországot tizenegy egyházmegyére, és mivel Esztergom (Strigonie ou Gran) volt a szülővárosa és általában a tartózkodási helye, ezt a várost választotta ki az ország érsekének székhelyéül. Három évvel azután, hogy az apja által viselt hercegi méltóságot megörökölte, királyi címmel jutalmazták. Ahogy Mezerai³⁴ mondja, 1000-ben Magyarországot királyság rangjára emelték, ám Magyarország

³⁰ Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière: *Le Grand Dictionnaire géographique et critique...* i. m. t. IV. 1732. 203.

³¹ Claude de l'Isle (1664-1720) francia történész és geográfus, Orléans hercegének, a későbbi régensnek tanítómestere, akinek itt nyilván az egyik legfontosabb művére, a történeti atlaszára (*Atlas historique et généalogique*. Paris, 1718) hivatkozik Bruzen de la Martinière. *Nouvelle Biographie Générale sous la dir de M. Le Hoefer*. i. m. t. 31. 1860. 351.

³² Az Armenia és Media közötti határhegységről van szó, tágabban a Kaukázustól délre a Kaszpi-tenger körül húzódó hegység értendő a Cas-hegység elnevezés alatt, mely a Himalája (ókori neve Imaus) egyik vonulataként ismert Strabón óta. Pecz Vilmos (szerk.): *Ókori lexikon I*. Franklin, Budapest, 1902. 379., 972.

³³ Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière: *Le Grand Dictionnaire géographique et critique...* i. m. t. IV. 1732. 180.

³⁴ François Eudes de Mézerai (1610-1683) korának nagytekintélyű történetírója, lelkes „frondeur”, Mazarin egyik ádáz ellenfele, aki Sandricour álnéven maga is jó pár pamfletet és mazariádát írt. Számos munkája közül a legismertebb az 1600-as évek derekán megjelent *Franciaország története (Histoire de France I-III)*. Paris, 1643-1651.) Jelentős fordítói tevékenysége: Grotius kereszténységről és Chalcondyle törökökről latinul írott munkáinak fordítója (*Une traduction de l'Histoire des Turcs de Chalcondyle*. Paris, 1662.; *Traité de la vérité de la Religion chrétienne traduit de latin de*

és királya ezt a címet a pápa kezéből akarta megkapni. Miután István fejedelem, Géza fia felvette a kereszténységet, küldöttséget menesztett a királyi koronáért. Így az ezredfordulóval kezdődik a Magyar Királyság története.

Szent István utódai minden alkalmat kihasználtak az állam erősítéséhez és területi gyarapításához. Ez sikeres politikának bizonyult, hiszen a Magyar Királyság hatalma rövidesen a Kárpátoktól egészen Trákiáig terjedt. Így valóban nagy, gazdag, erős és virágzó királyság jött létre, amely magában foglalta Magyarországot, Erdélyt, Moldvát, Havasalföldet, Horvátországot, Boszniát, Dalmáciát, Szerbiát és Bulgáriát.

A negyedik dinasztia³⁵ növelte meg ekkorára, mivel Károly Róbert, Martell Károly szicíliai király és Mária, V. István leányának fia 1310-es megkoronázása után zavartalanul uralkodhatott, és a Magyar Királyság alá vetette Dalmáciát, Horvátországot, Szerbiát, Rác-földet (Rascie) és Boszniát. Ám az Oszmán Birodalom gyors növekedése, amelyet a keresztények közötti viszályok is segítettek, apránként e szép monarchia területének csökkenéséhez vezetett. A negyedik dinasztia emlegetése arra utal, hogy a tévedések ellenére is igen alapos ismeretekkel rendelkezik Bruzen is a magyar királyok családfája vonatkozásában.

Ahogy telt az idő, úgy gyengült e szép királyság, akár azért, mert egész tartományok szakadtak el tőle, akár azért, mert a törökök elfoglaltak másokat. Szerbiának és Boszniának saját királya lett - török függőségben. Dalmácia szintén az oszmánok prédája lett, akik el is foglalták a tengerparti helyőrségek kivételével. Ezeket a tengerparti helyőrségeket a velen-
ceiek szerezték meg az Adriai-tenger teljes hosszában. Havasalföld és Moldva saját, a magyar királyoktól független vajdákat választott, és Erdély is elszakadt tőle 1541-ben. Így Magyarországnak csak a szorosabb értelemben vett Magyarország, valamint Szlavónia és Horvátország maradt. De 1679–1680-ban a törökök még így is annyira előrenyomultak északon, hogy végül ostrom alá vették a német-római császár fővárosát, Bécsset. Ekkor a Vág és a Rába volt a két birodalom határa. „Ám ez a növekedés leginkább a tengerére hasonlított, mely időnként felduzzad és kilép medréből, hogy kis idő múltán visszatérjen oda.”³⁶

A kicsiny Raguzai Köztársaság is e királyság egyik darabja, gyöngyszeme volt, hozzá tartozott abban a virágkorban, amely La Martinière szemléletében a Nápolyi Anjou-ág országlásához köthető. A belső széthúzások és a török expanzió együttesen vezettek oda, hogy e szép monarchia egyedül maradt és napja lassan leáldozott.

Ehhez az európai Nagy- vagy Királyi Magyarországhoz a szerző még két fontos kiegészítő cikkelyt kapcsol, úgymint az egyházi jellegű, azaz az egyházmegyékkel foglalkozó, valamint a vármegyékkel, a megyebeosztással, azaz a közigazgatással foglalkozó cikkelyt –

Grotius. Paris, 1644). Lásd: L. G. Michaud: *Biographie Universelle...* i. m. t. 28. 1821. 506-511.; *Nouvelle Biographie Générale sous la dir de M. Le Hoefer.* i. m. t. 35. 1861. 296-301.

³⁵ A francia királyok genealógiájában szigorúan meghatározó a királyi vérvonal egyenes ági továbbvitele. Erre vonatkozóan lásd: Jean-Charles Volkmann: *Généalogies des rois de France.* Jean-Paul Gisserot, Pollina, 1997. Ez a szemlélet köszön itt is vissza, hiszen ahol „megbicsaklik” az egyenes ág vérvonala, azt már dinasztiaiváltásként fogja fel a szótár szerzője, így a Géza-, a Vazul- és az Álmos-ág után a negyedik dinasztia a Nápolyi Anjou-ág!

³⁶ Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière: *Le Grand Dictionnaire géographique et critique...* i. m. t. IV. 1732. 181.

a pozsareváci béke utáni állapotok alapján.³⁷ La Martinière a jelen magyarországi status quo kiindulópontjának ezt a békét tekinti, ezért közli a béke teljes szövegét!³⁸

Földrajzi értelemben szerinte két Magyarországról szokás beszélni, úgymint Alsó- és Felső-Magyarországról. Egyesek Felső-Magyarországra helyeznek mindent, ami a folyón túl van. Ez az ókor beosztását követő logika, amikor a folyón túl Róma és Illíria a viszonyítási alap. „Amennyiben így használjuk, hívhatjuk így is, mint néhányan teszik, vagyis Transdanubiana Hungariának; ebben az esetben Alsó-Magyarország magában foglal mindent, ami a folyótól délre, illetve nyugatra található, s így ugyanolyan módon Cisdanubiana Hungariának nevezhető. Így Alsó-Magyarországot északról és keletről a Duna határolja, nyugatról Ausztria és Stájerország, délről pedig Szlavónia, ide értve a szerémi bániságot (Duché de Sirmich).”³⁹ E felosztás lényege Felső- és Alsó-Magyarország vonatkozásában a Duna természetes határvonalként történő értelmezése. Vaneltől⁴⁰ La Martinière-en át, tehát a 17. század derekától a 19. század elejéig lényegében ez Magyarország legelterjedtebb geográfiai felosztása. („*On se divise en la Haute & Basse-Hongrie; la Haute est delà Danube, vers la Pologne & Transylvanie, la basse est au delà même fleuve*”, azaz Magyarországot felső és alsó részre osztják; a felső a Dunán túli Lengyelország és Erdély felé eső területeket jelenti, míg az alsó ugyanezen folyó alá eső területeket jelenti - olvashatjuk Claude Vanelnél.)⁴¹ Előfordul persze, hogy felcserélik a folyó két partját, pontosabban a *delà* (valamin túl) és az *au-delà* (valami alatt) fordulatai következtében Felső-Magyarország lesz Alsó-Magyarország. Ilyenkor tehát Alsó-Magyarország a Dunától északra és keletre eső területek együttese. Így Selmec, Körmöc stb. alsó-magyarországi bányák lesznek. Ezt a megközelítést látjuk például abban a francia feljegyzésben, amely a *Des mines de la Basse Hongrie* címet viseli és 1772–1773 táján íródott.⁴² Ezek a magyarországi bányavárosok ugyanakkor Vanel idézett műve VI. fejezetében a *Ville de la Haute Hongrie* cím alatt sorolhatnak fel.⁴³

Megint más esetben a francia szöveg a Dunán inneni terület megjelölésére a *la Hongrie en deçà* megjelölést használja, így a mai Dunántúl az értelmezésben Alsó-Magyarországgal lesz azonos (lásd: *Notes sur le Banat*)!⁴⁴

A már emlegetett de l'Isle jól érzi ezt a bizonytalanságot, ezért már az 1717-ben kiadott híres Magyarország-térképén Felső-Magyarországnak az északi, míg Alsó-Magyarországnak az ország déli részét tekinti, függetlenül attól, hogy a folyó melyik oldalán található! „Ez olyan eltérés, amelyet helyénvalónak tartottunk itt megemlíteni még

³⁷ Uo. 181-182.

³⁸ Uo. 182-183.

³⁹ Uo. 183-184.

⁴⁰ Claude Vanel: *Histoire des troubles de Hongrie, depuis 1684 jusques 1686*. P. Mortier, Amsterdam, 1687.

⁴¹ Uo. 6.

⁴² Charles Kecskeméti: *Notes, Rapports et Témoignages Français Sur La Hongrie 1717-1809*. Paris, Budapest, Szeged, 2006. 93.

⁴³ Claude Vanel: *Histoire des troubles de Hongrie...* i. m. 13.

⁴⁴ Charles Kecskeméti: *Notes, Rapports et Témoignages...* i. m. 103.

akkor is, ha a térképén nem jelölte ki Felső- és Alsó-Magyarország határvonalát” – írja Bruzen de la Martinière.⁴⁵

A La Martinière vázolta politikai térkép is meglepő részletességgel szól a magyar történelemről. „Amennyiben az ezeket az idők során elválasztó különféle határokat mind rá szeretnénk másolni egy térképre, sosem jutnánk a végére. Oly gyakran és oly váratlanul változtak ezek, hogy a határvonalak néhány hónapon belül is több alkalommal mozogtak előre és vissza. A jelenlegi állapot megismeréséhez viszont elegendő felidézni a már említett pozsareváci békekötés alkalmával készített szabályozást.”⁴⁶

E szerződés révén a császár visszaszerezte Erdély, Havasalföld, Bulgária, Szerbia, Bosznia és Horvátország egy részét. Maradtak persze török kézen is régi magyar területek és létezik egy harmadik, „lengyel” Magyarország is. „Így nevezik ugyanis Szepes vármegye egy részét, amely egy tucatnyi, a Kárpátok hegyei közé zárt mezővárosból és faluból áll, és a lengyel koronához tartozik.”⁴⁷ A magyar történelem alapos ismeretére vall ez a megjegyzés, hiszen Bruzen itt arra utal, hogy 1412-ben Zsigmond király adósságai fejében elzálogosított 13 szepességi várost a lengyel királynak, és ezek a városok csak az 1772-ben történt megváltás után kerültek vissza a magyar királyi korona fennhatósága alá!⁴⁸ Ez a megjegyzés is azt az állításunkat erősíti, amely szerint a 18. század franciáinak magyarságképe helyenként meglepően árnyalt, apró részletekre is odafigyelő mozaikok együttese.

Megtudjuk, hogy Magyarországot számos folyó öntözi. A Duna, a Száva, a Dráva, a Tisza, a Maros, a Rába, a Vág, a Garam, a Sárvíz és sok egyéb folyó is idehozza vizét. Mindeme vizek oly gazdagok halban, hogy a parasztok ezzel etetik disznáikat, és a pontynak semmi értéke sincs. A Duna kivételével valamennyi vize rosszminőségű és egészségtelen. A levegő sem igazán egészséges, ám a föld igen termékeny gabonában, borban, gyümölcsben és legelőben. A borok erősek és kiválóak; Magyarország ellátja velük Ausztriát és Lengyelországot. A tokaji bor fenséges. A legelők nagyszámú szarvasmarhát táplálnak. Az apró- és a nagyvad oly közönségesnek számít, hogy az általuk a földeken okozott károk megakadályozása érdekében mindenki szabadon vadászhat, s a parasztok is gyakran élnek szarvas, illetve vadkan húsával. Több ásványvízforrás is van; ezekre számos helyen fürdőket építettek.⁴⁹

A magyarok harcos kedvűek, ám azzal vádolják őket, hogy kegyetlenek, gögösek, bosszúállók, s annyira híján vannak az egységnek, hogy nem szabad meglepődni azon, hogy a barbárok prédájául estek.⁵⁰ Ez a 17. századi, Vanel sugallta kép, csakhogy Bruzen de la Martinière ezt az állítást is finomítja, amikor azt írja: azzal vádolják őket, hogy... („*les Hongrois sont guerriers, mais on les accuse d'être cruels*” stb.)⁵¹ A nemesek kedvelik a fényűzést, valamennyien szenvedélyesen szeretik a lovakat, a vadászatot és a jó konyhát.

⁴⁵ Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière: *Le Grand Dictionnaire géographique et critique...* i. m. t. IV. 1732. 184.

⁴⁶ Uo. 185.

⁴⁷ Uo. 184.

⁴⁸ Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon 1387-1437*. Gondolat, Budapest, 1984. 154-155.

⁴⁹ Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière: *Le Grand Dictionnaire géographique et critique...* i. m. t. IV. 1732. 185.

⁵⁰ Uo. 184.

⁵¹ Uo. 185.

A magyarok nem szeretik a németeket. Mindazonáltal a nemesség ragaszkodik az osztrák házhoz, amely megvédi a törökök elnyomásától, akik egyenlőnek tekintik a nemest és a parasztot. Az ország legnagyobb ereje a könnyűlovasságban rejlik. A lovasokat huszárnak (*Hussars*) hívják, a gyalogosokat hajdúnak (*Heiduques*).⁵²

A magyarok sudár természetűek, a magyar nyelv a szláv (*Esclavon*) egyik dialektusa, így kapcsolatban áll Csehország, Lengyelország és Oroszország nyelveivel. A császári fennhatóság szükségessé tette a német nyelv ismeretét is a magyarok számára.

Figyelemre méltó, hogy Magyarország csaknem minden városának két neve van, egy magyar és egy német, így Posone-Presbourg, Sopron-Oedenbourg, Ofen-Bude. Sok közülük egymás szinonimája, „ám azok a tudatlanok, akik földrajzi térképek készítésébe ártották magukat, s ezt nem tudták, különálló városokat kreáltak belőlük, jóllehet eltérés csupán a nevekben van”.⁵³ A latin nyelv is igen közel áll a magyarokhoz. Vannak, akik azt tartják (nem sok alappal), hogy Európa összes népe közül egyiknél sem áll olyan közel a latin kiejtés az ókori rómaihoz, mint a magyaroknál.⁵⁴

A katolikus vallás nincs olyan mértékben elterjedve itt, hogy ne lenne több különféle egyházhoz (*secte*) tartozó számos protestáns, akiket nem csupán megtűrnék, hanem a császár védi is őket, és igazat ad nekik, amikor az őket elnyomó katolikus egyházi tisztségviselőkre panaszkodnak.

Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière a Magyarországról szóló szócikkét a jelentősebb bányák ábécésorrendbe állított listájával zárja.⁵⁵ Ez a lista szószerinti átvétele Jacobus Tollius 1687-es második magyarországi útján készített, 1700-ban latin nyelven megjelent feljegyzéseinek. Miután ezek a feljegyzések a 18. században készült Magyarországról szóló francia szótáriródlalom egyik legfontosabb forrásai, ehelyütt szabadjon bemutatni e forrás szerzőjét.

Jacobus Tollius 1630 körül született a németalföldi Utrechtben vagy az ettől néhány kilométerre lévő Rhenen városkában. Apja, Johannes Tollius (Jan Toll) szegénysége ellenére mindenét fiai taníttatására költötte – nemhiába. A legidősebb Cornelius és legifjabb Jacobus valóban ismert tudósok lettek.

Jacobus Tollius a harderwijki egyetemen filozófiát tanult, később Deventerben folytatta filológiai tanulmányait, innen Utrechtbe ment, ekkor azonban már apja nem tudta tovább finanszírozni legkisebb fia tanulmányait, ezért elszegődött a híres amszterdami könyvkereskedő és földrajztudós, Joannes Blaeu (Blaw) mellé. Itt geográfiai atlaszokhoz készítette el az egyes országok történet-szócikkeit – latin nyelven. Munkaadója földrajzi és történeti ismeretanyag-szerzés céljából Németországba és Ausztriába küldte; így jutott el 1660 végén Graz érintésével Csáktornyára (ma Horvátország – Čakovec), ahol vendégül látta Zrínyi Miklós, akit Tollius „világhírű hősként” említ, „Czackothurnumról” pedig azt írja, hogy „jóllesett a környes-körül látható műveletlenség közepette gyönyörű épületeket, fényes bútorokat, nagyszerű kényelmet, tisztaságot és művelt olvasottsággal bíró családot”⁵⁶ talál-

⁵² Uo. 184.

⁵³ Uo. 185.

⁵⁴ Uo. 184.

⁵⁵ Uo. 185-186.

⁵⁶ Szamota István (szerk.): *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054–1717*. Franklin, Budapest, 1891. 285.

ni. Természetesen megtekintette a Zrínyiek híres könyvtárát is, Csáktornyról elutazván pedig Tollius három török kéziratot kapott ajándékba.⁵⁷

Még Blaeu szolgálatában dolgozott, amikor Nicolaus Heinsius, Németalföld svédországi követe megkereste őt és felkérte titkárának. Tollius elfogadta a munkát és 1662 októberében Stockholmba utazott. Heinsius kezdetben elégedett volt vele, de később, 1663-ban indiszkrécio vádjával elbocsátotta, mivel állítólag másolatokat tartott magánál a számára átírás céljából átadott iratokról. Visszatért Németalföldre, ahol magántanárként oktatott és orvosként praktizált, mivel megszerezte az orvosdoktori címet is.

1687 januárjában pártfogójától, Friedrich Wilhelm von Brandenburg választófejedelemtől útlevelet kapott. Útvonala a következő volt: Amszterdam, Hannover, Braunschweig, Wolfenbüttel, Goslar, Magdeburg, Brandenburg, Potsdam, Berlin, Wittenberg, Lipcse, Drezda, Prága, Bécs. Bécsből Magyarországra utazott.

Második magyarországi útján bejárta a Pozsony, Győr, Érsekújvár, Nyitra, Selmecebánya, Körmöcbánya útvonalat és eljutott Budáig. Ez utóbbi beszámoló külön érdekessége, hogy alig néhány hónappal korábban foglalták vissza Budát a Szent Liga csapatai.

1687 végén eljutott Itáliába is, ahonnan 1692-ben tért vissza szülőföldjére, de Utrechtben nem engedélyezték neki magánelőadások tartását, sőt helyzetét súlyosbította betegsége. 1696-ban halt meg tuberkulózisban, szegényes körülmények között.⁵⁸ Levél formában megírt útinaplóját 1700-ban tette közzé *Epistolae Itinerariae* címen tanítványa és szellemi hagyatékának lelkes gondozója, Heinrich Christian de Hennin.⁵⁹

A Tollius-lista Bruzen de la Martinière-féle átiratának közlésekor az alábbiakra hívnám fel az olvasó szíves figyelmét. Kapcsos zárójelben [] közöljük a mai állapotoknak megfelelő településnevet, utána aláhúzva a település magyar nevét, majd megadjuk az adott ország közigazgatási beosztása szerinti hovatartozást, ezt, ha szükséges, ennek magyar megfelelője követi, végül közöljük az ország nevét. Bruzen nyomán a francia átírás településneveinek feloldásánál módszertanilag azt az utat választottuk, hogy az esetek zömében használt német nyelvűséghez kötődő helységnév francia kiejtésbeli átirata alapján „visszakerestük” a német, ennek alapján pedig a magyar helységneveket. Pl. Alt-zol Altsohl, Ózólyom, illetve ennek mai neve Zvolen. Más esetben a latin vagy a magyar helységnév francia áthallása

⁵⁷ Hausner Gábor – Monok István – Orlovsky Géza: *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*. Argumentum – Zrínyi, Budapest, 1991. 21–22.

⁵⁸ Cornelius Tollius, illetve Jacobus Tollius életútjáról és munkásságáról elsők között a híres Moreri-féle szótár 1759-es kiadásában olvashatunk bővebben. *Le grand dictionnaire historique ou Le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane par Mr Louis Moréri, ... ; avec les suppl. de M. l'abbé Goujet; le tout rev., corr. et augm. par M. Drouet Édition*. Tome dixième, T-Z, Reprod. en fac-sim. Slatkine reprints, Genève, 1995. 231–232.; Vö. L. G. Michaud: *Biographie Universelle...* i. m. t. 41. 645–646.

⁵⁹ Jacobus Tollius: *Jacobi Tollii Epistolae itinerariae, ex auctoris schedis postumis recensitae, suppletiae, digestae, annotationibus, observationibus et figuris adornatae, cura et studio Henrici Christiani Henninii*. F. Halmae, in officina J. ab Oosterwyk, Amstelaedami, 1700. 140. Ennek az útleírásnak még két második kiadása ismert. Ugyanitt kiadták 1714-ben (Tollius, Jacobus: *Jacobi Tollii Epistolae itinerariae, ex auctoris schedis postumis recensitae, suppletiae, digestae, annotationibus, observationibus et figuris adornatae, cura et studio Henrici Christiani Henninii*. Apud J. Oosterwyk, Amstelaedami, 1714.) Emellett ismert egy hágai kiadás is (Jacobus Tollius: *Jacobi Tollii Epistolae itinerariae, ... annotationibus, observationibus et figuris adornatae, cura & studio Henrici Christiani Henninii*. Secunda editio, Hagae-Comitum, vantom, [s. d.]

volt irányadó. Ez utóbbira pl. Felscheban, azaz Felsche, mint Felső, ban, mint bánya, így Felsőbánya. Megint más esetben a helybéli lakosság által használt településnevek francia átíratával találkozunk (pl. Jerob – Jabriková – Imréd). Segítségül természetesen a vízrajzra és a domborzatra utaló jegyeket vettük figyelembe, pl. Helliar bánya Altgeberg hegy alapján Staré Hory, azaz Óhegy. „Könnyebbséget” jelentett, hogy a településnevek zömét csak a bányavárosok vonatkozásában kellett visszakeresnünk, ezáltal csökkent a különböző térségekben található azonos helységnevekből adódó hiba lehetősége!⁶⁰ Tollius úgy is próbálta konkretizálni a helységeket, hogy viszonyítási pontként az esetek zömében szálláshelyét, Newsol azaz Neusohl, Besztercebánya városát adta meg. A településnevek feloldása Gyalay Mihály: *Magyar igazgatástörténeti helységnevélexikon* (Budapest, 1989), illetve Hajdú-Moharos József: *Magyar Településtár* (Kárpát-Pannon, Budapest, 2000) c. műve alapján történt. A két munka a mi esetünkben szerencsésen „együttműködött,” hiszen Gyalai jóval több névvariációt ismer, Hajdú-Moharos viszont az adott települések elhelyezésében sokkal könnyebben és egyértelműbben használható. Az illusztráció mellett a tájékozódást is segítő térképek átvétele Hajdú-Moharos József művéből történt.

ALT-ZOL [Zvolen, Ózólyom / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

A folyam bal partján, Newzoltól két mérföldre lévő helység. Valójában egyetlen bányája sincs; ám aranyrögöket lehet találni a búzakaiások gyökerei között. A környéken korábban voltak arany-, ezüst-, réz- és higanybányák.

AMGESCHED [Besztercebánya egyik bányatelepe volt / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Ebben a Newzoltól (Besztercebánya) fél mérföldnyire fekvő helységben van egy magántulajdonban lévő bánya, melyet tulajdonosa nem képes művelni.

ANDRASCHOW [Besztercebánya egyik bányatelepe volt / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Ebben a Newzoltól (Besztercebánya) szintén fél mérföldnyire fekvő helységben van egy különálló sárgaréz-bánya, amely Waldburghoz tartozik.

BOINIK [Bojnice, Bajmóc / Trenčiansky kraj ~ Trencsén tartomány ~ Szlovákia]

Itt korábban vasat bányásztak; ma már csak vörösiszapot lehet találni, amelyből egykoron a vasat kivonták.

BOTZAR [Besztercebánya egyik bányatelepe volt / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Itt aranybányák vannak.

⁶⁰ A 18. századi magyar településnevek francia átíratának feloldása vonatkozásában alapvető tanulmány Vörös Imre: La Hongrie dans l'Encyclopédie. *Revue d'Études Françaises*, 2002. Budapest, 163-183.

BRESNIZC [Hronská Breznica, Garamberzence / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Két mérföldre van Newzoltól (Besztercebánya), és a császár birtokát képező vasbányái vannak.

BUDE OFEN [Buda ~ Pest megye ~ Magyarország]

A máig élő hagyomány szerint a város szomszédságában lévő hegyekben aranybányák voltak.

SCEPUISE [mint Szepes, számos ilyen előtagból álló településnév közül jelen esetben Spišská Stará, Szepesófalú / Prešovský kraj ~ Eperjes tartomány ~ Szlovákia]

Az itteni hegyen (Tarhegy!) van egy bánya, ahol antimonnal kevert ólmot bányásznak.

DOBSH [Dobšiná, Dobsina / Košický kraj ~ Kassa tartomány ~ Szlovákia]

Rafsenawtól két, Newzoltól tizenöt mérföldre fekszik. Itt cinóbert termelnek ki. Maga a helység Waldburghoz tartozik.

FECKETIBAN vagy SCHWARTZBERG [Czarna Góra, Feketebérc / Szepes vármegye ~ Lengyelország]

Szatmár vármegyében található. Ezüstbányái vannak, ahol az érchez egy kevés arany is keveredik. Fél font ezüst mindössze három szemernyi aranyat tartalmaz. (Egy szemer - régi ékszerész súlymérték - kb. 0,05 gramm.)

FELSCHEBAN vagy OBERBERG [Baia Sprie, Felsőbánya / Judetul Maramures ~ Máramaros megye ~ Románia]

Ugyancsak Szatmár vármegyében található. Itt egy rendkívül gazdag arany-, ezüst- és ólombánya található. Egy helybeli kereskedő, Michel Fony birtokolja. Fél font ezüstben néha négy-öt dragme is található. (Egy drachma (?) = 3,24 gramm.)

HELLIAR [Altgeberg hegy alapján Staré Hory, Óhegy, Besztercebányához tartozó bányatelep / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

A környékén lévő Altgebergnek nevezett hegyekben némi ezüstöt találunk, mely rézzel kevert. Ez a hely waldburgi magánszemélyek birtoka. Itt mérges gázokat tartalmazó víz is van.

JEROB [Jabriková, Imréd, Besztercebánya egyik bányatelepe volt / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Ezt a bányát már nem művelik.

JESENACH [Turčianske Jaseno, Túrócjeszen / Žilinský kraj ~ Zsolna tartomány ~ Szlovákia]

Itt termelik ki a földből a németek által Ries néven nevezett kénes anyagot, amelyet – miután olvasztással kivonták belőle az ezüstöt – átszállítanak Scheminzbe.

LIBETHEN [L'ubietová, Libetbánya / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Newzoltól két mérföldre fekvő, sárgarézben gazdag bánya. Három aknája van. Az első Libethen és Newzol lakóinak közös birtoka; a második Waldburg és Grondel városáé.

LIBSK [L'uborča, Liborcsudvard / Trenčiansky kraj ~ Trencsén tartomány ~ Szlovákia]
Az itteni hegyekben arany- és ezüstbányák vannak.

LUPSCENES, amelyet LUPSCHER SCIFFEN-nek is hívnak [? feltételezhetően bányatelep]
Newzoltól két mérföldre található, még nem feltárt ércbánya [ón?], amely Michel Szurian birtoka.

LUPKOW [? feltételezhetően bányatelep]
Itt antimont termelnek ki.

MEDZIBROD [Medzibrod, Mezőköz / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]
Newzoltól két mérföldre lévő, még nyitás előtt álló aranybánya, amely Maximilien Conrad Ruprecht birtoka.

NECBAN vagy NEWBERG [Nová Baňa, Újbánya / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]
Szatmár vármegyében, Erdélytől két mérföldre fekvő bánya, mely arannyal kevert ezüstöt tartalmaz. Fél font ezüstben négy-öt drachmányi aranyat találunk. Ugyanitt pénzverde is működik.

REDERISCH [Hradzavé, Rezes / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]
A bányában található vas öntésre alkalmas. Itt Riesnek is nevezett markazit szintén található.

RICHTERGRUND [Úrvölgy / Besztercebányához tartozó bányatelep volt ~ Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]
Csak rezet találunk itt, s annak minősége sem a legjobb. Newzoltól kb. egy mérföldre van. Waldburg birtokát képező magánbánya található itt.

RONITSCH [Hronec, Kisgaram / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]
Császári tulajdonú vasbánya. Newzoltól négy mérföldre található.

ROSNAMO [Rožňava, Rozsnyó / Košický kraj ~ Kassa tartomány ~ Szlovákia]
Erlam, avagy Agria mellett, Newzoltól tizenöt mérföldre. Itt termelhető ki a környék legtisztább aránya; ám a Waldburgi polgárok és a magisztrátus közötti, a bánya tulajdonjogával kapcsolatos ellentétek nem teszik lehetővé a termelést.

SANDBERG [? Besztercebányához tartozó bányatelep / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Newzoltól legfeljebb egy mérföldre fekvő, rézben gazdag bányák, amelyek a város lakóinak birtokát képezik. Az itt bányászott fém részben fekete, részben sárga, részben zöldes színű. A fekete foltok ezüsttartalmat jeleznek, a többi pedig ónt.

SCHERTZENSTEINEN [? nyilván egy új bányatelep]

Newzoltól fél mérföldre lévő aranybánya, amely egy waldburgi polgár magánbirtoka. Itt még nem folyik termelés.

SCHMOLENITZ [Somola, Szomola / Nitrianský kraj ~ Nyitra tartomány ~ Szlovákia]

Rézbánya, ahol élénk termelés folyik. Az innen kinyert szulfátos víz előbb vörös színűvé változtatja a belémártott vasat, majd bronzos lesz. Ezért hasonlít a scheminzihez; korábban Libeth vize is rendelkezett ezzel a tulajdonsággal.

SENNIZEN [Senica, Szénás / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Newzoltól legfeljebb egy mérföldre fekvő bánya. A császár számára sárga és lágyszarvet tartalmazó termel.

STRIGONIE vagy GRAN [Esztergom / Komárom-Esztergom megye ~ Magyarország]

Az aranybányák a várostól három mérföldre találhatók. Korábban a török fenyegetés miatt abbahagyták művelésüket; ám a császár embereket küldött ki feltárásukra és a munka újraindítására. A vállalkozás sikerrel járt.

TEICHOLTZ [? valószínűsíthetően bányatelep]

Newzoltól három mérföldre fekszik. Mágnes tartalmú kőzetek vannak itt.

TEIOB [Tajov, Tajó / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Ennek környékén (egy mérföldre Newzoltól) a körmöci úton egy forrás mellett néhány, eddig elhanyagolt csavarezüst-ér [visargent] található. Közvetlenül mellettük a föld vörös ként rejt.

TOKAI [Tokaj / Borsod-Abaúj-Zemplén megye ~ Magyarország]

Aranyban termékeny hegyek. A környéken művelt szőlő gyökerei – illetve még a hajtások is – kicsiny aranyszálakat tartalmaznak; ám az aranyból is értékesebb tokaji borból származó biztos jövedelem miatt nem is foglalkoznak a bányák esetleges megnyitásával keletkező nyereség bizonytalan kilátásaival.

WEISCHOW [? feltételezhetően bányatelep]

Newzoltól négy mérföldre fekvő dűlő, amely néhány aranyér között kiváló minőségű antimont ad. A kis kiterjedésű aranyerekből származó haszon is csekély. Tulajdonképpen a környékbeli erdőkben kóborló rablók miatt abba is hagyták a kitermelést. A bánya a közmegebecsülésnek örvendő Michel Szurian birtoka.⁶¹

⁶¹ Úgy tűnik a leírásból, hogy a bányavárosok még a 17. század vége táján is vonzzák - nyilván a könnyed meggazdagodás és a jó befektetés reményében - a vállalkozókat; Michel Surian, Michel Fony, Maximilien Conrad Ruprech név szerint is említettek, de úgy tűnik, Waldburg (hét bányában

„Végül azt is meg kell említenünk, hogy noha Magyarországon csupán a hegyek adnak aranyat, a különböző források, patakok, kisebb és nagyobb folyók is szállítanak belőle. Erre jó példa a Duna; ott látható, hogy a vizek a hegyekből idehordják a kincsek egy részét” - idézi Jacobus Tullius elmékedését Bruzen de la Martinière.⁶²

La Martinière geográfiai és kritikai szótára korának egyik legolvasottabb munkái közé tartozott, így annak ellenére, hogy feledésbe merült, megállapításai akarva akaratlanul ott-hagyták lenyomatukat a 18. századi szótáriradalomban, így magyar vonatkozásban értelem-szerűen a későbbi évtizedek magyarságképén. Magyarországról alkotott képe a bányák, a gyógyfürdők és a hőforrások országának olyan plasztikus rajzolata, amely nem feledkezik meg a kiváló természeti adottságokról, a halban gazdag folyókról, a jó termőföldről és a kiváló borokról sem. Kanonizál persze téves közhelyeket, így válik a magyar nyelv a szláv nyelv egyik dialektusává. Lefektetettnek ugyanakkor olyan sztereotípiák, mint a magyar mint vendégszerető nép, a magyar, aki inkább fegyvert forgat, mint földet művel, a magyar nemes, aki kedveli a fényűzést, aki szenvedélyesen szereti a lovakat, a vadászatot no és a jó konyhát, a magyar, aki nem szereti a németet, de ugyanakkor ragaszkodik az osztrák ház-hoz.

Színvonalas és reprezentatív kritikai szótárat tett le annak idején Bruzen de la Martinière az asztalra, hiszen korszerű, naprakész, alapos információt ad a világ jelen állapotáról úgy, hogy kiegészíti azokat és ezáltal a korábbi szótárak ismeretanyagát a jelen tudományos eredményeivel szembesíti. Így pl. leszámol a hun–magyar rokonság mítoszával – a híres Konrad Samuel Schurtzfleisch legfrissebb kutatásaira támaszkodva.

Bruzen de la Martinière szótárának másik nagy erénye, hogy megsejti az anyanyelviség leendő erejét, hiszen a helységnévanyag címszavainál már tudatosan számol a latin mellett az anyanyelvi és egyéb variánsokkal is. Ezt a szótárat épp a kritikai törekvés tolja el igen markánsan a történetiség irányába, hiszen az eszmék, a kereskedelem és az egyedi jellegzetességek fontosságának hangsúlyozása, a párhuzamok és a történelmi modellalkotás révén különös megvilágításba helyezi adott esetben a steppe magyarjait – többek között François Petis de la Croix orientalisztikája révén. Bruzen de la Martinière *Nagy geográfiai és kritika szótára* így válik egy olyan sokszínű, érdekes olvasmánnyá, amely az európai érdeklődő számára meglepően sok információt szolgáltatott a maga idejében a magyarság történetéről is.

van érdekeltségük) és Grondel svájci határhoz közel fekvő ausztriai városok számára szintúgy igen jó befektetési lehetőségeket sejtettek e térség bányáiban!

⁶² Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière: *Le Grand Dictionnaire géographique et critique...* i. m. t. IV. 1732. 186.